

ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ СИЛ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОБОРОНИ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ: ІСТОРИЧНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ

FEATURES OF THE FORMATION OF THE TERRITORIAL DEFENSE FORCES OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE: HISTORICAL-LEGAL ASPECTS

Матвійчук А.Б., полковник юстиції,
ад'юнкт кафедри військового права та правоохоронної діяльності
Національний університет оборони України

З початком широкомасштабного вторгнення РФ на територію України загострилось питання організації та функціонування територіальної оборони, особливо її військової складової – Сил територіальної оборони Збройних Сил України, яким, за законодавством, належить провідна роль в виконанні завдань територіальної оборони.

У статті аналізуються історичні аспекти та підходи до створення, розвитку, територіальної оборони, як складової системи оборони держави, і пов'язані з цим основні проблеми та особливості адміністративно-правового регулювання.

Актуальність питання полягає у необхідності простежити історію становлення Сил територіальної оборони Збройних сил України, а також здійснити ретельний аналіз правового регулювання територіальної оборони, як складової національного спротиву під час всеохоплюючої оборони держави, для виявлення і усунення законодавчих прогалин.

Існує потреба створення сучасної моделі, що відповідатиме викликам і загрозам, особливо, в умовах ведення повномасштабних бойових дій, коли немає часу для проведення довготривалих реформ. Виходячи з цього, метою даної статті є дослідження специфіки, умов і особливостей розвитку адміністративно-правового регулювання Сил територіальної оборони Збройних Сил України.

Розгляд хронології змін в законодавстві України, щодо систем територіальної оборони держави, проведено за системою загальнонаукових методів теоретичного та емпіричного дослідження: аналіз, синтез, систематизація, узагальнення, логічно-порівняльний методи.

З початком агресії РФ у 2014 році, не дивлячись на недосконале адміністративно-правове регулювання та відверто слабку систему територіальної оборони, були утворені загони територіальної оборони. А вже остаточно Сили територіальної оборони Збройних Сил України були закріплені Законом України «Про основи національного спротиву» від 16 липня 2021 року.

Можемо казати, що до 2022 року, в державі існувала система територіальної оборони, яка не відповідала викликам і загрозам. При цьому Сили територіальної оборони, не мали можливості себе реалізувати та якісно виконувати завдання, що ставилися.

Тому, необхідно як найшвидше визначити найбільш прийнятну модель Сил територіальної оборони Збройних сил України, з урахуванням досвіду набутого за час збройної боротьби з РФ.

Ключові слова: територіальна оборона, Сили територіальної оборони Збройних сил України, національний спротив, адміністративно-правове регулювання.

With the beginning of the large-scale invasion of the Russian Federation on the territory of Ukraine, the issue of the organization and operation of territorial defense, especially its military component – the Territorial Defense Forces of the Armed Forces of Ukraine, which, according to the law, has a leading role in the performance of territorial defense tasks, became more acute.

The article analyzes historical aspects and approaches to the creation, development, territorial defense as a component of the state defense system, and related main problems and peculiarities of administrative and legal regulation.

The relevance of the issue lies in the need to trace the history of the formation of the Territorial Defense Forces of the Armed Forces of Ukraine, as well as to carry out a thorough analysis of the legal regulation of territorial defense as a component of national resistance during the comprehensive defense of the state, in order to identify and eliminate legislative gaps.

There is a need to create a modern model that will meet the challenges and threats, especially in the conditions of full-scale hostilities, when there is no time for long-term reforms. Based on this, the purpose of this article is to study the specifics, conditions and features of the development of the administrative and legal regulation of the Territorial Defense Forces of the Armed Forces of Ukraine.

The review of the chronology of changes in the legislation of Ukraine, regarding the systems of territorial defense of the state, was carried out according to the system of general scientific methods of theoretical and empirical research: analysis, synthesis, systematization, generalization, logical and comparative methods.

With the beginning of the aggression of the Russian Federation in 2014, despite the imperfect administrative and legal regulation and the frankly weak system of territorial defense, territorial defense units were formed. Finally, the Territorial Defense Forces of the Armed Forces of Ukraine were established by the Law of Ukraine “On the Basics of National Resistance” dated July 16, 2021.

We can say that until 2022, the state had a system of territorial defense that did not meet the challenges and threats. At the same time, the Territorial Defense Forces did not have the opportunity to realize themselves and qualitatively perform the tasks that were set.

Therefore, it is necessary to determine the most appropriate model of the Territorial Defense Forces of the Armed Forces of Ukraine as soon as possible, taking into account the experience gained during the armed struggle with the Russian Federation.

Key words: territorial defense, Territorial Defense Forces of the Armed Forces of Ukraine, national resistance, administrative and legal regulation.

Весь історичний шлях Українського народу пов'язаний з боротьбою за свою свободу, власну землю, державність і незалежність. І, як наслідок, під впливом різних факторів утворювались воєнізовані територіальні структури, сформовані як владою, так і ті, що виникали спонтанно, за ініціативи населення. Яскраві приклади в історії України це: козацькі формування на Січі, як вияв самоорганізації пригніченого народу; держава Війська Запорізького, організована за адміністративно територіальним поділом: територіальні загони Австро – Угорської імперії, створені за указом імператора; український стрілецький рух, початку ХХ століття; у 1914 році переформований у легіон українських січових стрільців, який згодом стане основою Української Галицької

армії. За часів Української державності 1917–1921 роки існували численні добровольчі формування за територіальною ознакою, наприклад, Курінь київських Січових Стрільців. Показовий у цьому сенсі приклад Української повстанської армії. Це був масовий добровольчий рух, який, з загонів самооборони, перетворився у повноцінні військові підрозділи, а згодом у справжнє військо.

З розпадом СРСР і набуттям незалежності у 1991 році, у статті 3 Конституції України закріплюється, найвища цінність, право на життя і здоров'я людини і громадянина. Це зобов'язує державні органи та установи належним чином забезпечувати всі невід'ємні права та законні інтереси громадян. З метою забезпечення цього положення у сфері оборони,

держава формує власні Збройні Сили (далі ЗСУ). Постійно їх реформуючи, оптимізуючи, іноді з помилками, певними прохунками, не завжди керуючись інтересами держави і національної безпеки, а під впливом політичних, соціальних і економічних чинників. Але відбувався певний рух, навіть були деякі кроки щодо інтеграції ЗСУ у світову систему безпеки. Тоді як модель територіальної оборони (далі ТрО) залишається за радянським зразком, і майже не зазнає реформ і змін, не відповідає тим викликам і загрозам, які з'являються перед Україною. В той час навколо країни все більше ускладнюється воєнно-політична ситуація. Агресивна політика РФ відносно української державності, вимагала негайних дій у напрямку посилення захисту України.

Отже, як відбувається становлення та формування ТрО в Україні і в першу чергу Сил територіальної оборони ЗСУ (далі СТрО ЗСУ).

Серед найважливіших нормативно-правових актів, що регулюють створення, організацію та повсякденне функціонування державної оборонної політики України є Закон України «Про оборону України» від 06.12.1991. Пріоритетність цього закону характеризується тим, що він вказує на важливі напрямки та принципи існування системи оборони України. Серед іншого, цей нормативно-правовий акт визначає основні принципи оборони держави, а також нормативний розподіл та законодавче закріплення повноважень і функцій між державними органами, які залучені до процесів оборони держави. Але в питаннях організації та діяльності ТрО до 2021 року регулювалось Законом України «Про оборону України» [1].

Починаючи з 2014 р. РФ почала реалізовувати свої агресивні загарбницькі плани, анексуючи Крим, розв'язавши сепаратистський рух на сході України. Рада національної безпеки й оборони України 14 квітня 2014 р. приймає рішення «Про невідкладні заходи щодо забезпечення національної безпеки, суверенітету і територіальної цілісності держави», впроваджене указом президента України [2]. І відповідно 17 квітня 2014 р. було оголошено часткову мобілізацію та розпочато проведення Антитерористичної операції (далі АТО) у Східних областях України. Тоді ж, уряд та Верховна Рада України, підготували ряд законопроектів стосовно поглядів на організацію територіальної оборони держави. Так, за Планом законодавчого забезпечення реформ в Україні, затвердженого Постановою ВР від 04.06.2015 року [3, с. 37], було передбачено розроблення та прийняття Закону України «Про територіальну оборону України» [4]. Передбачалося врахувати накопичений досвід, інші напрацювання, конкретизувати завдання ТрО, визначити порядок організації, підготовки та ведення ТрО, визначення ролі і місця добровільних підрозділів у системі безпеки і оборони держави. Одночасно, в рамках вищезазначених заходів, почалося розгортання системи ТрО. На той час її основу склали батальйони ТрО, які формувалися на базі військових комісаріатів у кожній області. Загалом у 2014 році було сформовано 43 таких підрозділи.

Водночас, набув поширення добровільний рух народу України. Добровольці об'єдналися у загони самооборони за територіальною ознакою. Як нам зазначає Фролов В.С., в більшості областей України від початку російської агресії патріоти стихійно реагували на загрозу державі:

– по-перше, особовий склад мобілізаційного резерву масово та самостійно прибував до військових комісаріатів для направлення його до складу ЗСУ;

– по-друге, представники найактивнішої частини військовослужбовців запасу формували добровільні батальйони, які самостійно перекидалися до Донецької та Луганської областей для відбиття вторгнення російських військ на територію України;

– по-третє, з виявленням значних проблем у забезпеченні військ, у найкоротші строки сформувався волонтерський рух, який відіграв значну роль у підтриманні боєздатності військових частин ЗСУ та «добробатів» під час ведення бойових дій протягом 2014–2016 рр.;

– по-четверте, в населених пунктах практично всіх регіонів України самостійно розгорталися блокпости, які брали під свій контроль переміщення транспорту і населення, посилювали охорону об'єктів критичної інфраструктури держави тощо.

Отже, з початком російської гібридної агресії проти України стихійно формувалася система всенародного спротиву. Під час стихійних дій самозахисту населення формувалися деякі елементи організації територіальної оборони [5, с. 12].

Високий патріотичний підйом українських громадян сприяв швидкому комплектуванню добровільних формувань територіальної оборони. Водночас, гостро постало питання оновлення нормативно-правової бази відповідно до нової реальності. Так, батальйони ТрО формувалися відповідно до ст. 18 закону «Про оборону України» [1]. За дослідженнями Сегеди С., Машталіра В. їх створення передбачалося чинним мобілізаційним планом в особливий період. Ставилися важливі завдання: охорона та захист державного кордону, забезпечення умов для надійного функціонування органів державної влади й військового управління, стратегічного (оперативного) розгортання військ (сил), охорона та оборона важливих об'єктів і комунікацій, боротьба з диверсійно-розвідувальними силами, іншими формуваннями агресора та антидержавними незаконно створеними збройними формуваннями, підтримання правового режиму воєнного стану тощо [6, с. 151].

В 2015 році з'являється перший проект Закону України «Про територіальну оборону України» № 2411 від 17.07.2015 року [4]. В ньому розмежовувались складові частини підготовки держави до оборони у мирний час та в особливий період. Пропонувалося додати завдання з організації здійснення евакуаційних заходів, проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт у небезпечних районах, захист населення від наслідків воєнних дій, аварій (руйнувань), зумовлених застосуванням засобів ураження, терористичними атаками та диверсіями. Він мав багато позитивного, наприклад, деталізував повноваження у сфері територіальної оборони гілок влади, інших державних органів і структур, органів місцевого самоврядування, обов'язки підприємств, установ та організацій. Але, в той же час, мав і багато недоліків. Цей законопроект у ВР України не розглядався, тому подальшого розвитку не отримав.

Але процес становлення СТрО як виду ЗСУ було запущено, хоча він був досить тривалим, складним і не закінчився до тепер, так як військово-політичне керівництво держави до цього часу розглядає різні їх моделі.

Слід зауважити що, відбувся ще один важливий крок це, указ президента України № 406/2016 від 23 вересня 2016 року який встановив, що до видатків місцевих бюджетів належать видатки на заходи та роботи з територіальної оборони й мобілізаційної підготовки місцевого значення [7, пп. 33, 34].

Наприкінці 2016 р. на законодавчому рівні було відновлено функціонування штабів районів ТрО, які формувалися на базі районних державних адміністрацій та районних (міських) військових комісаріатів, відповідно до нової редакції «Положення про територіальну оборону України» 2016 року [7]. Таким чином, основу ТрО склали загони оборони, на які покладалися виконання завдань ТрО.

Впродовж 2016–2017 років з'ясувалися значні складнощі в питанні організації управління підрозділами ТрО та їх забезпечення, відповідно розпочався пошук нової моделі системи ТрО України. Врешті у 2018 р. було прийнято рішення про перехід від загонів оборони до формування окремих бригад ТрО за адміністративно-територіальним принципом. Основою такої системи на цьому етапі стали 25 обр ТрО (в кожній області та м. Києві), що включали 150 об ТрО (один на район). Відповідно області України та м. Київ є зонами ТрО, а райони областей чи міста Києва – райони ТрО. Керівниками зон і районів, як і раніше, залишилися очільники відповідних обласних та районних державних адміністрацій. На кожній території було створено штаб на чолі з командиром бригади

або батальйону. Організація та керівництво територіальною обороною покладаються:

- на всій території України – на Генеральний штаб Збройних Сил України та Головне командування Сухопутних військ Збройних Сил України;

- у межах оперативного командування – на командувача військ оперативного командування;

- у межах зони (району) територіальної оборони – на начальника зони (району) територіальної оборони – Голову Ради міністрів Автономної Республіки Крим, голову обласної (районної), Київської та Севастопольської міської (районної) до місті) державної адміністрації.

Забезпечення умов для надійного функціонування органів державної влади, органів військового управління, стратегічного (оперативного) розгортання військ (сил) здійснюється військовими формуваннями, силами міністерств, інших центральних і місцевих органів виконавчої влади шляхом посилення охорони пунктів управління, районів мобілізаційного (оперативного) розгортання військ, формування резервів, забезпечення безперешкодного пересування мобілізаційних ресурсів і військ у межах оперативного командування.

Для планування й координування дій з підготовки та ведення територіальної оборони у відповідних органах державної влади, органах військового управління утворювались структурні підрозділи територіальної оборони, у РМ АРК, місцевих державних адміністраціях – штаби територіальної оборони. Начальником штабу зони (району) територіальної оборони призначався відповідний військовий комісар. В органах державної влади, місцевих держадміністраціях розроблялись плани (плани участі) територіальної оборони. У Генеральному штабі ЗСУ розроблявся Зведений план територіальної оборони України.

У керівних документах ЗСУ територіальна оборона визначалась як вид стратегічних дій, наводились основні її положення. Територіальна оборона розглядалась, як система загальнодержавних воєнних і спеціальних заходів, що здійснюється в особливий період поза смугами (зонами, районами) бойових дій на всій території України або в окремих її територіях з метою захисту державного суверенітету, територіальної цілісності, інших важливих національних інтересів держави. У документах також визначались основні підготовки, планування та керівництва територіальною обороною.

Для виконання завдань територіальної оборони у складі ЗСУ в особливий період передбачалося формування підрозділів територіальної оборони (батальйон, рота). Однак у керівних документах ЗСУ їхній статус не був визначений і, попри важливість завдань і значну загальну чисельність, вони не належали до видів (окремих родів військ) ЗСУ. Системна підготовка до виконання покладених завдань не планувалась й не здійснювалася. Оскільки виконання завдань територіальної оборони та використання військових частин, підрозділів територіальної оборони ЗСУ у зоні бойових дій не передбачалося, то на їх озброєнні перебувала тільки легка стрілецька зброя й автомобільна техніка.

Але військовим частинам, підрозділам територіальної оборони ЗСУ в зоні АТО довелося вести наступальні, оборонні та спеціальні бойові дії проти російських військ, сепаратистських угруповань та найманців, які мали на озброєнні важку зброю, бронетехніку та артилерію та інші види озброєння. За таких умов виникла необхідність переглянути підходи до змісту завдань, бойового застосування, управління, організаційної структури, озброєння та військової техніки й оснащення всім необхідним військових частин, підрозділів територіальної оборони ЗСУ.

Аналіз Лобко М.М. свідчить, що положення Стратегічного оборонного бюлетеня України, Державної програми розвитку Збройних Сил України на період до 2020 р. показав, що погляди на розв'язання проблем територіальної оборони в Міністерстві оборони України, ЗСУ змінилися не повною мірою. Крім того, в Концепції розвитку сектору без-

пеки і оборони України, яка визначала систему поглядів на розвиток безпекових та оборонних спроможностей України в середньостроковій перспективі, сформованих на основі оцінки безпекового середовища через об'єднання оперативних спроможностей складових сектору безпеки і оборони України, завдання територіальної оборони для цього сектору не були визначені. У пункті 21 Воєнної доктрини України зазначалось, що «оборона України шляхом проведення спільних операцій сил оборони поєднується з територіальною обороною, організовується опір на тимчасово захоплених ворогом територіях [8, с. 61].

В 2019 році група народних депутатів подала на розгляд ВР України наступний проект, проект Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення питання керівництва територіальною обороною» [9], зокрема пропонувалося внести зміни в Закони «Про оборону України» та «Про Національну гвардію України». В першу чергу зміни стосувалися поглядів на організацію та керівництво територіальною обороною. Але ним не передбачалося розробки Закону «Про територіальну оборону України», зазначено, що основні питання організації ТрО визначаються «Положенням про територіальну оборону України».

16 грудня 2020 р. у ВР було зареєстровано третій проект, це проект Закону України «Про територіальну оборону» № 4504 [10]. В якому суттєво розширювався спектр завдань ТрО та вводилися нові поняття, які застосовуються у територіальній обороні. Пропонувалося ввести поняття «Сили резерву територіальної оборони», які планувалося створювати, але не у складі ЗС України, а у складі військового резерву Національної гвардії України, яка організаційно входить до Міністерства внутрішніх справ. Визначено поняття «системи територіальної оборони України» і її військову та цивільну складові. Але в ньому заздалегідь були закладені деякі протиріччя і не визначеності, пропонувалася достатньо складна і запутана система підпорядкування та управління ТрО.

Як реакція на посилення зовнішньої і внутрішньої загрози та на виконання положень Закону України «Про національну безпеку України» та відповідно до положень Стратегії воєнної безпеки, затвердженої Указом Президента України, у державі запроваджений принцип всеохоплюючої оборони, основою якої є стійкий опір агресору і використання для відсічі агресії всього потенціалу держави та її громадян. І нарешті СТрО ЗСУ були офіційно закріплені у прийнятому 26 липня 2021 року Законі України «Про основи національного спротиву» (далі Закон) [11], який з січня 2022 року набрав чинності. Що мало на меті підвищення обороноздатності держави через залучення широкого кола громадян і сприяння їх військовій підготовці, усунення протиріч та комплексного використання складових сектору безпеки і оборони держави, органів державної влади і місцевого самоврядування в системі ТрО.

На широкомасштабну агресію РФ, у лютому 2022 року, українці проявили активний супротив. У стислий термін було створено значну кількість підрозділів і частин збройних формувань. Національний супротив і його складова територіальна оборона став одним із головних чинників зриву планів з окупації України. І саме Силами територіальної оборони Збройних Сил України в цьому належить провідна роль.

22 лютого 2022 р. президент України оголосив указ про мобілізацію до територіальної оборони резервістів і проведення навчальних зборів. Передбачалося, що бійці, в разі потреби, охоронятимуть об'єкти критичної інфраструктури й захищатимуть свій район. Президентським указом №70/2022 від 24 лютого 2022 р. відповідно до ст. 107 Конституції України було введено в дію план оборони України та Зведений план територіальної оборони України [12].

За аналізом Г.В. Єфімова, Законом визначаються основи побудови ТрО, які ґрунтуються на принципах територіальності, масовості, мінімального часу на розгортання та приведення підрозділів територіальної оборони у готовність до дій,

єдиноначальності, централізації управління та децентралізації і контрольованої автономності застосування сил і засобів ТрО, активності, рішучості та безперервності ведення ТрО, наполегливості у досягненні мети територіальної оборони, узгодженого, спільного застосування сил і засобів, залучених до ведення територіальної оборони, безперервності взаємодії сил і засобів ТрО, всебічного врахування і повного використання моральних та психологічних факторів.

При цьому, значно розширений спектр завдань, що підлягають виконанню різновідомчими структурами складових сектору сил безпеки і сил оборони в системі ТрО держави. Також ТрО отримала військову, цивільну та військово-цивільну складові. В свою чергу, військова складова територіальної оборони включає органи військового управління, обр (об) СТрО ЗС України, інші сили і засоби сил безпеки та сил оборони, які залучаються до виконання завдань територіальної оборони за рішенням Головнокомандувача ЗС України, в першу чергу частин (підрозділів), що розташовані на території областей (зон територіальної оборони), які тимчасово незадіяні до виконання завдань за призначенням; цивільна складова територіальної оборони включає державні органи, органи місцевого самоврядування, які залучаються до територіальної оборони; військово-цивільна складова територіальної оборони включає штаби зон (районів) територіальної оборони та добровольчі формування територіальних громад, які залучаються до територіальної оборони.

Варто зазначити, що в основу побудови територіальної оборони закладений територіально-зональний принцип з урахуванням військово-адміністративного поділу території

України, який безперечно є доцільним, виходячи із практичного досвіду організації ТрО [11].

Повномасштабна збройна агресія РФ змусила корегувати положення Закону. Так, були внесені зміни, що у випадку визначення відповідної зони територіальної оборони районном ведення воєнних (бойових) дій військові частини Сил територіальної оборони Збройних Сил України та добровольчі формування територіальних громад за рішенням Головнокомандувача Збройних Сил України можуть залучатися до виконання завдань територіальної оборони поза межами своєї зони територіальної оборони та в районах ведення воєнних (бойових) дій.

СТрО ЗС України практично були сформовані у короткі терміни. До початку 2022 р., комплектування особовим складом здійснювалось переважно за рахунок перепризначення військовослужбовців з видів, окремих родів військ (сил) ЗСУ, які не мали практичного досвіду в організації і веденні ТрО.

Зараз в воюючій державі відбуваються надзвичайно важливі для майбутнього країни зміни та реформи в оборонній сфері. Серед перетворень слід виділити створення, формування, зміцнення боєздатності, набуття бойового досвіду Сил територіальної оборони ЗСУ, як повноцінної військової структури сектору оборони, самостійного роду військ ЗСУ.

Не існує ідеальної моделі ТрО, яку було би можливо просто застосувати в Україні. Тому потрібно працювати над створенням власної моделі з урахуванням національно-історичних, соціально-економічних, військово-правових і геополітичних чинників з застосуванням сучасного, передового досвіду провідних країн світу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про оборону України: Закон України від 06.12.1991 № 1932-XII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#n280> (дата звернення: 20.03.2024).
2. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 01.03.2014 «Про невідкладні заходи щодо забезпечення національної безпеки, суверенітету і територіальної цілісності України»; Указ Президента України від 02.03.2014 № 189/2014. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/189/2014#Text> (дата звернення: 20.03.2024).
3. Про План законодавчого забезпечення реформ в Україні: Постанова Верховної Ради України від 04.06.2015 № 509-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/509-19#Text> (дата звернення: 25.03.2024).
4. Про територіальну оборону України: Проект Закону України від 12.07.2015 № 2411. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/JN1UZ68A?ap=281> (дата звернення: 25.03.2024).
5. Фролов В.С., Семенов В.М. Організація територіальної оборони в умовах гібридної війни. *Наука і оборона. Актуальні питання національної безпеки та оборони*. 2021. № 2. с. 12.
6. Сеґеда С., Машталір В. Територіальна оборона України як феномен національної військової історії. *Український історичний журнал*. 2022. № 4. с. 151.
7. Про Положення про територіальну оборону України: Указ Президента України від 23.09.2016 № 406/2016. URL: <https://www.google.com/search?q=sourceid=chrome&ie=UTF-8> (дата звернення: 25.03.2024).
8. Лобко М.М., Саганюк Ф.В., Устименко О.В. Територіальна оборона України як резерв посилення спроможності Сил оборони, *Науковий часопис Національної академії безпеки*. 2018. № 1(18) с. 61.
9. Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення питання керівництва територіальною обороною: проект Закону України від 02.09.2019 № 1226. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/GI00318A> (дата звернення: 29.03.2024).
10. Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення питання керівництва територіальною обороною: проект Закону України від 06.12.2020. № 4504. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70682 (дата звернення: 29.03.2024).
11. Про основи національного спротиву: Закону України від 16.07.2021 № 1702-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20#Text> (дата звернення: 29.03.2024).
12. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 24 лютого 2022 року «Про введення в дію плану оборони України та Зведеного плану територіальної оборони України»: Указ Президента України від 24.02.2022 № 70/2022. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/702022-41409> (дата звернення: 29.03.2024).